

PIISKOP RAHAMÄGI JA LUTERLIK KIRIK VAIKIVAL AJASTUL*

Veiko Vihuri

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teise piiskopi Hugo Bernhard Rahamäe ametiaeg (1934–39) langes ajajärgule, mida on hakatud nimetama vaiki- vaks ajastuks. Sellega peetakse silmas 1934. aasta märtsis Konstantin Pätsi ja Johan Laidoneri riigipöördega alanud perioodi, mil parlamentaarne demokraatia asendati autoritaarse režiimiga. Hoolimata sellest on mõned kirikutegelased pidanud 1930. aastaid kirikuelu õitseajaks.¹ Selles hinnangus on omajagu nostalgiat. Ilmselt põhineb see nii piiskop Rahamäe ametiaja reformidel ja kirikliku tegevuse laiendamispüüetel kui ka riigivõimu tunnustaval suhtumisel kirikusse, eriti kui mõelda kiriku olukorrale järgnevatel aastakümnetel.

H. B. Rahamägi (1886–1941) oli kahtlemata väljapaistev ja mitmekülgne kirikutegelane, kelle ametid kõnelevad enda eest: kirikuvalitsuse liige, süstemaatilise usuteaduse professor, piiskop. Ta oli aktiivne kiriku välissuhete arendamisel, liturgia ja kirikumuusika valdkonnas ning kiriku ajalehe väljaandmisel. Temaga on seostatud tsentraliseerivat kirikukorraldusreformi ja suurejoonelist piiskopkondade loomise plaani. Kristliku Rahvaerakonna kaudu oli ta tegev ka poliitikas, olles lühiajaliselt I ja IV Riigikogu liige ning aastatel 1924–25 Friedrich Karl Akeli ja Jüri Jaaksoni kabinetis haridusminister. Aastatel 1938–39 oli ta piiskopi ameti kaudu Riiginõukogu liige. Samas lõppes Rahamäe kõrgeleannuline karjäär ägeda kirikutüluga, mille kulmineerudes kõrvaldas Kaarel Eenpalu valitsus ta ametist.

Käesolevas artiklis käsitlen luteri kiriku ja riigivõimu suhteid autoritaarse režiimi ajal ning piiskop Rahamäe tegevust kiriku juhtimisel.

---

* Artikkel on välja kasvanud minu doktoriväitekirjast: Veiko Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939*, Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 11 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 363 lk, kaitstud 7.11.2007. Uurimistööd on toetanud ETF, grant 6624. Samas olen selle artikli kirjutamisel kasutanud ka uut allikmaterjali: Elmar Salumaa käsikirjalist kirikuelu käsitlust ning Andrus Roolahe ja Ilmar Raamoti mälestusi (vt allpool).

¹ Konrad Veem, *Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon* (Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1990, teine, täiendatud trükk), 310; Jaan Kiivit, “Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda”, Jaan Gnadenteich, *Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat* (Tallinn: Logos, 1995), 102–103.

Esmalt vaatlen 1934. aastal kehtima hakanud kirikut puudutavat seadusandlust, seejärel kiriku juhtkonna toetust valitsuse poliitikale ning 1937. aasta põhiseaduse kirikut käsitlevaid sätteid. Järgmine oluline teemadering seondub küsimustega, kas kirikus võeti omaks autoritaarne juhtimisstiil ja kas “vaikiv ajastu” saabus ka kirikusse. Viimaks käsitlen valitsuse sekumist kirikuellu 1939. aastal ning kiriku juhtkonna tegevuse peatamist ja piiskopi ametist tagandamist.

Nõukogude ajal käsitati kirikut kodanluse klassihuvide tööriistana ning kiriku suhteid Eesti Vabariigiga kirjeldati ideoloogilisest vaatevinklist.² Taasiseseisvunud Eestis on riigi ja kiriku suhted sõjaeelsel perioodil leidnud käsitlemist peamiselt üliõpilastööde³ ja artiklite tasemel.⁴ Kirikutegelasi haritlaskonna osana on vaadelnud Toomas Karjahärm ja Väino Sirk.⁵ *Eesti ajaloo* VI köites puudutavad põgusalt luteri kiriku suhteid riigivõimuga Ago Pajur ja Lauri Vahtre, kiriku olukorrast 1920.–30. aastatel annab ülevaate ka Soome ajaloolane Seppo Zetterberg oma monograafias Eesti ajaloo kohta.⁶ Soome kirikuloolastest on 1939. aasta kirikukriisi ja piiskop Rahamäe tagandamist käsitletud Mikko Ketola, tõsi, peamiselt küll ajakirjanduse põhjal.⁷

² H. Saarniit, “Kirik kodanlike natsionalistide klassihuvide teenistuses aastail 1920–1940”, *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1956), 248–286; E. Rannik, “Kiriku ja riigi vahekord kodanlikus Eestis”, *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1956), 227–247; E. Rannik, “Luteriusu kiriku kriisist fašismi perioodil kodanlikus Eestis”, *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik II* (Tallinn: 1961), 308–323.

³ Kalmar Kurs, *Kiriku ja riigi vahekord Eesti Vabariigis 1934–1940*, Tartu Teoloogia Akadeemia bakalaureusetöö (Tartu, 1998, käsikiri); Ursula Haava, *Kristliku Rahvaarukonna tegevusest ja seostest luteri kirikuga 1919–1931*, Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö (Tartu, 2007, käsikiri).

⁴ Kalle Lõuna, “Usuküsimus Petserimaal 1920.–30. aastatel ja kloostriõda”, *Ajalooline Ajakiri* (1999), 3/4, 57–69; Kadi Grichin, “Riiklik poliitika Petserimaa usuelu korraldamises 1920.–1930. aastatel”, *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2000–2001* (Tartu, 2003), 167–182; Riho Saard, “Eestlane ja luterlus”, *Akadeemia* (2007), 6, 1238–1268 ja (2007), 7, 1424–1451.

⁵ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940* (Tallinn: Argo, 2001).

⁶ Ago Pajur, “Autoritaarne Eesti”, *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg (Tartu: Ilmamaa, 2005), 101; Lauri Vahtre, “Kultuur ja olme”, *Eesti ajalugu VI*, 131–132; Seppo Zetterberg, *Viron historia* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007), 584–586.

⁷ Mikko Ketola, *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939* (Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000); Mikko Ketola, “Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik 1939: kriisiaasta”, *Johan Köpp 125* (Tartu: Eesti Kirikuloo Selts, 2000), 71–85; vabadussõjalaste liikumisega seotud vaimuliku kohta vt ka Mikko

1934. aasta märtsipööre ning uus kirikute ja usuühingute seadus

Kiriku lahutamine riigist teostus lõplikult 1. jaanuaril 1926, kui hakkas kehtima usuühingute ja nende liitude seadus. Samuti võttis Riigikogu vastu matmispaikade seaduse ja perekonnaseaduse. Paraku käsitas seadusandja luteri kirikut pigem koguduste liidu kui tsentraliseeritud institutsioonina. Kiriku terviklikkust kaitsvale kirikuvalitsusele valmistas meelehärmi usuühingute seaduse säte, mis lubas kogudustel ühes oma varadega üldkirikust välja astuda. Liberaalne ja konservatiivne tiib pooldasid seevastu üksikoguduste võimalikult suurt sõltumatust. Probleeme oli ka kirikuvarade tagastamise ja kompenseerimisega, mis venis aastaid, samuti kiriklike matmispaikade haldamisega. Seetõttu olid kiriku ja riigivõimu suhted enne 1934. aastat küllaltki komplitseeritud.

Ilmselt oli paljudel kirikutegelastel valus leppida tõsiasjaga, et EELK kui enamuskirik oli õiguslikus mõttes määratletud vaid usuühinguna ning asetatud samale pulgale palju väiksemate kirikute ja vabakogudustega või koguni ilmalike seltside ja ühingutega – turba- ja spordiühinguga, nagu pastor ja kristlik poliitik Jaan Järve (1894–1945) seda kujundlikult väljendas.⁸ Luteri kirikusse kuulus 1920.–30. aastatel veel valdav osa rahvast.

1934. aasta jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsil kiideti heaks J. Järve esitatud nõudmised riigile. Need olid: 1) usuühingute seaduse täiendamine selliselt, et kiriku juhtimisorganite otsuste kohustuslikkuse tagaks riigivõim, 2) anda kirikule õigus kontrollida usuõpetust, samuti usuõpetuse kohustuslikkus, 3) matmispaikade seaduse muutmine nii, et kirik saaks ise kehtestada kalmistute kasutamiskorra, 4) perekonnaseisu seaduse muutmise nii, et tunnustataks paralleelselt kodanlikuga ka kiriklikku abielu registreerimist, 4) võõrandatud kirikuvarade kompenseerimine.⁹

1934. aasta osutus pöördeliseks nii riigi kui luteri kiriku elus. Pätsi poliitiline kurss ühelt poolt ning teisalt kiriku tsentraliseerimist pooldava kiriklik-konfessionaalse suuna esindaja Rahamäe valimine piiskopiks (see

---

Ketola, "Boris Aareandi – rauhahnäiritsijä Viron luterilaisessa kirkossa 1930-luvulla", *Vanha ja nuori. Juhlakirja Simo Heinisen täyttäessä 60 vuotta*, toim. Kaisamari Hintikka, Hanna-Maija Ketola ja Päivi Salmesvuori (Helsinki: Luther-Agricolan-Seura, 2003), 411–426.

⁸ Jaan Järve, "Kirik", *Põhiseadus ja Rahvuskogu* (Tallinn: Rahvuskogu, 1937), 399–400.

⁹ Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi Arhiiv (edaspidi EELKKA), Usuteadlaste konverentsi protokoll 1934, l. 13; *Eesti Kirik* (1934) 24/25, 186–187. Kirikutegelaste soovide kohta vt ka: Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 61–74, 91–92 ja Riho Saard, *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõttelos* (Tallinn, 2008), 203–206.

Joonis 1. Keskel (vasakult) Uppsala peapiiskop E. Eidem, riigivanem K. Päts, konsistooriumi abipresident J. Masing ja piiskop H. B. Rahamägi viimase ametisse pühitsemisel 16. septembril 1934 (foto: Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA, B-181:2528).

toimus 19. juunil) avasid võimaluse kiriku ja riigi suhete ümbervaatamiseks ning muudatuste tegemiseks kirikukorralduses ja -juhtimises.¹⁰ Kui Päts uskus, et rahvas on haige ja vajab tervendamist, siis Rahamägi kõneles “kiriklikust bolševismist”, pidades sellega silmas kiriku keskvalitsuse nõrkust, pastorite ja koguduste isepäisust ning lõputuid sisevaidlusi.¹¹ Rahamägi soovis sellise olukorra lõpetada.

Uue piiskopi esimeseks suureks ülesandeks sai kiriku ja riigi suhete korrastamine ning kiriku huvide kaitsmine uue usuühingute seaduse koostamisel. Varsti pärast ametisse valimist kohtus Rahamägi ajakirjanikega ning selgitas neile kiriku ootusi: “Kirikule pole sünnis riigilt midagi nuruda, kuid loodame, et riik aru saab kiriku tähtsusest meie riigi ja rahva ühtlustaval ja ülesehitamise tööl ja ei jäta seepärast oma poolt kirikut vaeslapse ossa – teiste tähtsate asutuste kõrval.”¹²

¹⁰ Nii Rahamäe kaasaegsed kui hilisemad autorid kõnelevad kolmest teoloogilisest ja kirikupoliitilisest suunast ehk voolust Eesti luterlikus kirikus 1920.–30. aastatel. Need olid liberaalne ja konservatiivne suund ning nende vahele jääv “koondav vool” ehk kiriklik-konfessionaalne suund.

¹¹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, I. 234.

¹² *Eesti Kirik* (1934), 27, 210.

Riigivõimu suhtumine kirikusse oli hakanud muutuma juba enne Rahamäe piiskopiks valimist. Esimene märk sellest oli Pätsi dekreediga antud vaimulike ametirõivastust kaitsev seadus, mis avaldati Riigi Teatajas 6. aprillil. 1934. aasta sügisel tuli kirikule soodsaid õigusakte ridamisi, päädides jõululaupäeval kehtima hakanud uue kirikute ja usuühingute seadusega, mida üks kirikutegelane heldinult lausa “jõulukingiks” nimetas.¹³

7. septembril 1934 võeti vastu kirikutelt võõrandatud maade eest tasu maksmise seadus.¹⁴ 8. septembril asus konsistoorium tööle kirikule tagastatud ajaloolises piiskopimajas Toompeal.¹⁵ 9. novembril anti riigivanema dekreediga EELK-le tasuta kasutamiseks Toomkirik (reaalselt oli see niigi kiriku käes) ning veel mõned kinnistud kasutamiseks piiskopile ja kirikuasutustele, samuti siseministeeriumi deposiidis olev rahasumma tingimusega, et seda kasutatakse üksnes Toomkiriku muinsusvarade korrashoiuks.¹⁶ 23. novembril saatis Rahamägi siseministrile märgukirja seoses kavandatava puhkepäevade seadusega. Piiskop palus siseministril pöörata rohkem tähelepanu usklikke kodanike soovile, et pühapäevarahu saaks kindlustatud vähemalt jumalateenistuste ajal.¹⁷ Pühade ja puhkepäevade seadus kuulutati riigivanema dekreediga välja 14. detsembril.¹⁸ Väärrib märkimist, et seadus lähtus luteri kiriku pühadekalendrist, sest lisaks üldkristlikele pühadele nagu jõulud, ülestõusmispühad ja nelipühad leidsid seal ka mõned ainult luterlastele omased kirikupühad nagu palvapäev, usupuhastuspüha ja surnutepüha. Pühapäevadel ja pühadel keelati kuni lõunani avalikud lõbustusel, kirikute ja palvelate läheduses tuli hoiduda kõigest, mis võiks jumalateenistuse pidamist segada või takistada. Kuid see polnud veel kõik – koos pühade ja puhkepäevade seadusega hakkas kehtima ka kiriku, koguduse, usuühingute liidu ja liitu kuuluva usuühingu liikmemaksu sundkorras sissenõudmise seadus.¹⁹

Vaadeldes nüüd lähemalt uue kirikute ja usuühingute seaduse väljatöötamise protsessi. Kiriku juhtkond oli aastaid soovinud kehtiva usuühingute seaduse parandamist või muutmist selliselt, et oleks tagatud kiriku

¹³ Leopold Raudkepp, “Ühise sihi poole”, *Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Piiskop. 50 a. sünnipäevaks* (Tallinn: Eesti Kirik, 1936), 76.

¹⁴ *Riigi Teataja*, 74 (1934), art 627.

¹⁵ *Eesti Kirik* (1934), 39, 312.

¹⁶ *Eesti Kirik* (1934), 46, 367.

¹⁷ *Eesti Kirik* (1934), 48, 381.

¹⁸ *Riigi Teataja*, 105 (1934), art 827.

¹⁹ Samas, art 825.

terviklikkus. Välja oli koguni töötatud nn dekreetseaduse eelnõu.²⁰ Mõned kirikutegelased nõudsid kirikule ka avalik-õigusliku staatuse andmist.

Töö kirikute ja usuühingute seaduse aluspõhimõtetega sai uue hoo sisse 1934. aasta suvel. Juuli lõpus saatis kohtuministri nõunik Johannes Klesment uue eelnõu aluseks olevad põhilauseid kiriku juhtkonnale tutvumiseks.²¹ Ta oli juba varem Päevalehes kirjutanud, et kiriku ja riigi lahususe põhimõte ei luba anda kirikule kui eraõiguslikule isikule avalik-õiguslikku staatust, küll aga lasub riigil kiriku tegevuse üle järelevalve kohustus.²² Sellest lähtusid ka nõuniku põhilauseid. Klesmenti seisukohad pahandasid neid kirikutegelasi, kes soovisid kiriku õigusliku staatuse muutmist, kuid polnud vastuvõetavad ka kiriku juhtkonnale.²³ Ajalehe Eesti Kirik 9. augusti numbris avaldas värske peatoimetaja Jakob Aunver (1891–1978) põhilauseid suhtes kriitilise artikli. Aunveri hinnangul asetati kirik järelevalve mõttes ühele pulgale avalik-õiguslike asutustega, mis polnud kuidagi kooskõlas väitega, et kirik ei saa olla avalik-õiguslik organisatsioon (vihje Klesmentile). Aunver, keda võiks pidada Rahamäe kirikuvalitsuse “propagandaülemaks”, nägi selles kiriku õiguste piiramist. Ja mis peamine, põhilauseid jätsid lahtiseks kiriku terviklikkuse küsimuse, kuna kogudustel säilis endiselt kirikust väljaastumise õigus. Aunver oli kindel, et põhilauseid alusel koostatud uus seadus viiks kiriku lähemale riigikiriku mõistele. Ta rõhutas, et kirik peab jääma iseseisvaks ning autonoomseks, riigivõimu ülesanne on vaid tagada, et kirik saaks takistamatult oma ülesandeid täita.²⁴

1. augustil kohtus Rahamägi Konstantin Pätsiga, kellega ta arutas muu hulgas uut kirikuseadust. Arvatavasti ilmutas Päts kiriku taotluste suhtes arusaamist, sest kaks nädalat hiljem saatis Rahamägi talle ülevoolava tänukirja, milles nimetas Pätsi tervelt kolmel korral “eesti rahva isaks”.²⁵ Konsistorium arutas põhilauseid esimest korda 9. augustil ja viimaks

²⁰ Dekreetseaduse koostamise asjaoludest kirjutab Rahamägi pärast oma tagandamist artiklis “Kiriku seadusest ja kiriku põhimäärustest. II. Kuidas sai praegu kehtiv kirikuseadus”, *Päevaleht*, 305 (9.11.1939), 2; vt ka “Usuühingute ja nende liitude seaduse muutmise ja täiendamise dekreet” (masinakirjas käsikiri), EELKKA, toimik “Kirikuseadus”. Samas leidub ka usuteadlaste konverentsi poolt valitud komisjoni koostatud eelnõu “Eesti ev. luteri kiriku korraldamise seadus” 1934. aasta aprillist.

²¹ EELKKA, toimik “Kirikuseadus”, Johan Mülleri ja Johannes Klesmenti kirjad Rahamäele 27.7.1934.

²² Klesment, “Kirik põhiseaduse järgi”, *Päevaleht*, 186 (9.7.1934), 2.

²³ Vt nt L. Raudkepp, “Jälle riigist ja kirikust”, *Päevaleht*, 188 (11.7.1934), 4; EELKKA, toimik “Kirikuseadus”, Aleksander Sternfeldt Rahamäele 17.8.1934; Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 94–96.

²⁴ J. Aunver, “Uue oodatava kirikuseaduse puhul”, *Eesti Kirik* (1934), 32, 250–251.

²⁵ EELKKA, toimik “Piiskopi kirjavahetus 1934”, Rahamägi Pätsile 14.8.1934.

veel 30. augusti koosolekul ning otsustas need parandustega vastu võtta ja valitsusele esitada.²⁶ 6. septembril edastas Rahamägi need nii kohtu- kui siseministrile, paludes ühtlasi, et EELK piiskop võiks osa võtta uue kirikuseaduse väljatöötamiseks moodustatud komisjoni istungitest.²⁷ Vahepeal oli kohtu- ja siseministeerium üksteisest lahutatud (1. aprillil 1934), Kaarel Eenpalu siseministriks nimetatud (25. augustil 1934, seniajani täitis siseministri ülesandeid kohtuminister Johann Müller) ning eelnõu siseministeeriumile üle antud. Parandatud põhilause juurde lisatud sissejuhatavas tekstiosas mõõnis konsistoorium, et riik ja kirik on üksteisest lahutatud, kuid vaidlustas tõlgenduse, nagu ei võiks eraõiguslik usuühing riigikorralduses kaasa rääkida. Konsistoorium ei pidanud ka õigeks, et riigil on kiriku suhtes üksnes järelevalvefunktsioon, selle rõhutamine mõjuvat “koguni haavavalt suurema jao riigi rahvale”. Leiti, et riigil lasub kohustus kirikut abistada ning et põhiseaduse põhimõte on see, et riik ja kirik “kõige suuremal määral koos töötaksid, ilma et üks teist takistaks tema suurimate, kõrgeimate eesmärkide taotlemises”. Sellest lähtuvalt palus konsistoorium, et riik vaataks EELK-d kui tervikut ning annaks rahva enamiku kirikule tema väärikusele vastava struktuuri.²⁸ Ajakirjandusele antud selgituses ütles piiskop, et riigi ja kiriku vahekord peab olema sõbralik, riik peab olema kirikule toeks ning uus kirikuseadus peab võtma kirikut kui tervikut.²⁹

Edasise kohta kirjutab Rahamägi, et uus seadus taheti ruttu maksma panna. 23. novembril, st kohe pärast värske seaduseelnõu kättesaamist kohtus ta Eenpaluga. Ka konsistoorium jõudis eelnõu ruttu läbi vaadata. Rahamäe hinnangul olid aluspõhimõtted samad, mis 1933. aasta dekreetseaduse eelnõul ja kohtuministeeriumi põhilausestel, kuid siseministeeriumis oli mõndagi juurde lisatud: näiteks paragrahvid selle kohta, et siseminister võib keelata vaimulikel ametikohuste täitmise avaliku julgeoleku ja kõlbluse huvides ning et vaimulikud on kohustatud täitma neile seadusega ette nähtud ülesandeid, millest keeldumise korral vabastatakse nad ametist. Niisiis taotles siseministeerium kiriku üle suuremat kontrolli. “Mõnda, mis kiriku iseseisvust raskelt riivas, sai rutulistel läbirääkimistel kõrvaldada ja pehmedada; üldiselt aga palju muudatusi ei tahetud; paljudes asjus oli

²⁶ EELKKA, toimik “Kirikuseadus”, Konsistooriumi koosoleku protokollil mustand 9.8.1934 (kajastab parandusettepanekuid); konsistooriumi protokoll 30.8.1934, punkt 12.

²⁷ EELKKA, toimik “Kirikuseadus”, Rahamäe kirjad Müllerile ja Eenpalule 6.9.1934.

²⁸ EELKKA, toimik “Kirikuseadus”, Konsistooriumi arvamused ja seisukohad põhilause kohta; vt ka *Eesti Kirik* (1934), 36–38, 299–300.

²⁹ “Piiskop pooldab kiriku lahusolu riigist”, *Vaba Maa*, 210 (7.9.1934), 3.

seaduseelnõu hea ja usuühingute ja nende liitude seadusega võrreldes suur samm edasi jõutud,” kirjutab Rahamägi.³⁰ Ilmselt leppis kiriku juhtkond asjaoluga, et vastutasuks kirikule muret teinud küsimuste lahendamise eest tuleb riigivõimule loovutada suurem järelevalveõigus. Kauplemiseks ei olnud ka enam aega, sest juba 7. detsembril arutas valitsus eelnõu oma istungil ning kiitis selle 12. detsembril heaks. Seadus kuulutati välja Pätsi dekreediga ja see hakkas kehtima 24. detsembril 1934.³¹

Kirikute ja usuühingute seadus arvestas olulisel määral luteri kiriku juhtkonna huvidega. Näiteks sai kiriku kõrgeim vaimulik õiguse vaimulikke tagandada ja ümber paigutada (§ 21), kirikuvalitsus võis aga tagandada koguduste juhtimisorganite liikmeid (§ 22) ning peatada organite otsuseid (§ 23). Kirikuorganite otsuste täitmisele pööramiseks võis vajadusel pöörduda siseministri poole (§ 25). Ja mis peamine – seadus ei näinud enam ette, et kogudused võivad üldkirikust lahkuda koos oma varaga. Nende sätetega tagati kiriku terviklikkus. Riik andis kaitse ka kiriku nimele ja vaimulike ametirõivastusele (§ 6 ja § 17).

Samas reserveeris riik endale mitmeid olulisi õigusi. Kirikusised õigusaktid tuli enne avaldamist saata siseministrile, kes võis nende kehtivuse peatada, kui need olid vastuolus riigiseaduse või kiriku põhikirjaga (§ 16). Kirikujuhi kandidaat tuli kooskõlastada riigivanemaga (§ 18). Siseminister võis nõuda vaimulike ametist vabastamist või keelata neil ametikohustuste täitmise “riigi ja avaliku korra huvides” (§ 19), samuti võidi kiriku ja tema juhtimisorganite tegevus peatada, “kui see omab riigi ja avaliku korra vastase iseloomu” (§ 20). Nende normide abil jättis riigivõim endale vabad käed usuühingute ohjeshoidmiseks.

Tulenevalt seadusest pidid usuühingud töötama kolme kuu jooksul välja uued põhikirjad. EELK uued põhimäärused kinnitati 1935. aasta mais.³² Põhimäärustega tsentraliseeriti tunduvalt kiriku juhtimist ning suurendati piiskopi võimupiire, mis eriti konservatiivsetes kirikuringkondades paraku pahameelt tekitas. Ühtse ja tervikliku kiriku pooldajad võisid aga rõõmustada – ühe praosti sõnul oli õhus korruga lausa “kevade meeolu” tunda.³³

³⁰ Rahamägi, “Kiriku seadusest ja kiriku põhimäärustest. II. Kuidas sai praegu kehtiv kirikuseadus”, *Päevaleht* (1939) 305, 2.

³¹ *Riigi Teataja*, 107 (1934), art 840.

³² *Riigi Teataja*, 43 (1935), art 438.

³³ Rahamägi, “Kirikuelus aastaga suur samm edasi”, 12. märtsi radadel, toimetajad H. Rahamägi ja J. Veelman (Tallinn: Ühiselu, 1936), 52.

Kiriku juhtkonna toetus valitsuse poliitikale ja 1937. aasta põhiseadus

Piiskop Rahamäesse ja kiriku juhtkonna viljeletud suunda väga kriitiliselt suhtunud teoloog ja pastor Elmar Salumaa (1908–96) kirjutab, et kirik taotles nii uute põhimääruste kui riiklike seaduste abil eelkõige oma ühiskondlik-poliitilise positsiooni ja autoriteedi kindlustamist. Ta heidab ette, et kirik taotles kõike seda mitte oma sisemiste, usulis-kõlbeliste ressurside, vaid kirikuvälise riigivõimu kaasabil ja toetusel. Salumaa hinnangul oli kirik tunnistanud enese asutuseks, religioosse otstarbega organisatsiooniks teiste avalik-õiguslike asutuste eeskujul – institutsiooniks, mille vajadust tunnustas omalt poolt ka riigivõim.³⁴

Tõepoolest, 1935. aasta oktoobris esines riigivanem Päts EELK esimese kirikukogu ehk kiriku kõrgeima seadusandliku organi ees programmilise kõnega, milles ta osaliselt kordas juba jaanuaris omavalitsustegelastele avaldatud mõtteid, teatades, et riigivalitsemine tuleb rajada “rahva oma asutustele”, millest üks on kirik: “Oleks kergemeelne tegu asutus, mis aastasadu aidanud rahvast edasi viia, jätta kõrvale riigi valitsemise aparaadist. Kes lõhub kirikut, see lõhub riigi aluseid (kiiduavaldused). Valitsus on kirikule täie usaldusega annud omavalitsuse õigused, olles kindlas arvamises, et kirik neid tarvitab ülesehitavaks tööks. Kirik kutsutakse riigi valitsemise tööst uutal alustel osa võtma ametlike esindajate kaudu.”³⁵

Pätsi ja valitsuse motiive võib kergesti mõista. Kiriku rakendamine rahvusliku ühtsuse programmi teenistusse oli kahtlemata valitsuse huvides, seda enam, et 1934. aastal kuulus luteri kirikusse ikkagi 78 protsenti rahvast. Kirik omakorda soovis täita sekulaarse rahvusriigi välise vormi kristliku usulis-kõlbelise sisuga. Sellele viitavad mitmed allpool osundatavad piiskop Rahamäe seisukohad, kuid samuti Jakob Aunveri kirjutiised ajalehes Eesti Kirik, teiste seas järgmine mõtteavaldus: “Kui meie riigi juhid parima tahtega ja õilsamate püüetega selle eest hoolt kannavad, et maised elulised tingimused saaksid loodud rahva jõuliseks nooruslikuks kasvamiseks, siis on see üheks võimaluse loomiseks, et eesti evangeelne kirik näeb käsikäes töötamist riigi ja kiriku vahel ja võib loota kiriku osa heale kordaminekule. On küll hästi selge, et meie kirik esmajoones peab praegusel ajal kogu oma jõu pühendama eriti rahva usulise ja kõlbelise ülesehitamise tööle...”³⁶

³⁴ Elmar Salumaa, *Kirik kodanliku iseseisvuse lõppjärgul*, II raamat, 34 (käsikiri *sine anno sine loco*).

³⁵ EELKKA, I kirikukogu protokoll 1935 (pagineerimata); vt ka *Uus Eesti* (1935), 45, 2.

³⁶ *Eesti Kirik* (1936), 49, 1.

Joonis 2. EELK I kirikukogu liikmed ja külalised 31. oktoobril 1935. Esireas keskel riigivanem Päts, piiskop Rahamägi, siseminister Eenpalu ja metropoliit Aleksander (fragment fotost: Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA, C-181:348).

Seda silmas pidades on kiriku juhtkonna toetus valitsuse poliitikale mõistetav, pealegi sobis kiriku väärtustega autoritaarse režiimi reformiprogrammi üldsuund, mida on iseloomustatud kui konservatiivset, tsentraliseerivat ja traditsioonilisi väärtusi hindavat.³⁷ Näiteks endine Kristliku Rahvaerakonna liige pastor Leopold Raudkepp (1877–1948), kes kuulus Rahamäe toetajate ringi, propageeris nüüd valitsusmeelset Isamaaliitu ning väitis, et selle üldpõhimõtted on alati olnud kiriku ja kirikurahva ideaaliks.³⁸

Ka piiskop Rahamägi avaldas oma avalikes esinemistes ja kirjatöodes Pätsi režiimile igati toetust. Riigipöörde esimese aastapäeva puhul raadios peetud hommikupalvuses võrdles ta 12. märtsi tähendust teiste omariikluse ajaloo teedrajavate sündmustega: “Nii nagu meie ajalukku on kirjutatud lähemas minevikus kustumatult päevad: 24. veebr., 2. veebr., 1. det., nii jääb sinna püsima ka 12. märts!”³⁹

³⁷ Karjahärm, Sirk, *Vaim ja võim*, 288.

³⁸ EELKKA, toimik “Kiriku poliitika”, Raudkepp Rahamäele 3.4.1935.

³⁹ *Eesti Kirik* (1935), 11, 1.

Märtsipöörde aastapäeva puhul ilmunud propagandateoses 12. märts. *Aasta riiklikku ülesehitustööd* loetles Rahamägi Pätsi valitsemisajal sündinud põhjanevaid muudatusi: kirikut on tunnustatud organisatsiooniliselt terviklikuna, on otsustatud võõrandatud kirikuvarade eest tasu maksta, vastu on võetud uus korraldus puhkepäevade kohta. Enamgi veel, Rahamäe arvates sündis 1935. aasta jooksul rahva hinges usu ja kiriku suhtes meeolomurrang, sest riigivanem Päts oli “mitmel puhul otsustaval viisil” rõhutanud ristiusu ja kiriku tähtsust, niisamuti oli soodne tema suhtumine kiriku keskvalitsusse. Rahamägi kirjutab: “Kokkuvõttes võib ütelda, et kui kirikule ka edaspidi saab riigivalitsuse poolt osaks nii sõbralik suhtumine ja ta töö leiab tunnustamist, siis ta seda suurema rõõmuga tahab oma rahvast teenida selles, mis rahvale tarvis ta tõeliseks vabaduseks, püsivaks rahuks ja sügavaks elurõõmuks.”⁴⁰

Rahamägi nägi kirikut ja riiki partneritena, keda ühendavad ühised huvid, kuna usulised väärtused, mida kirik esindab ja õpetab, on aluseks tervele ühiskonnale. Ühes teises 12. märtsi riigipöörde saavutustele pühendatud artiklis kirjutab ta: “Ja just ka *riiklikult ja rahvuslikult* võib küll tervitada kiriku organiseerimis- ja ülesehitamistööd möödunud aastal. Kirik tervikuna kasvatab rahvast tervikuks; kirik, kellest riik lugu peab, õpetab rahvast kahekordselt riigist lugu pidama. Kuid enam veel, mis riigi ja rahva elule aluseks: jumalakartus, pühitsus, õiglus, tõde, truudus, ligimesearmastus ja muud sügavad väärtused pääsevad selle tõttu nagu *heade kanalite kaudu* kirikurahva keskele, ta südamesse ja sedaviisi ka *kogu rahva ja riigi ellu*. On ju meie rahvas peaaegu *tervikuna just ka kirikurahvas*.”⁴¹

Kuid mida pidas Päts silmas, kui lubas kiriku esindajad kaasata riigivalitsemisse? 1935. aasta vana-aasta õhtul peetud kõnes teatas Päts põhiseaduse muutmisest. Piiskop Rahamägi asus kohe toetama põhiseaduse väljatöötamiseks kokku kutsutava Rahvuskogu valimisi. 1936. aasta veebruaru alguse raadioesinemises kutsus ta kirikurahvast hääletusel osalema. Ta põhjendas seda vajadusega riigi ja ühiskonna asjades kaasa rääkida ning pidas nii rahvahääletust kui sellel osalemist lausa pühaks(!). Teise põhjusena, miks kirikurahvas peaks minema kava poolt hääletama, nimetas ta seda, et esmakordselt oli Eesti Vabariigis otsustatud “kirikut kui suurt, tähtsat asutust kutsuda osa võtma riiklikust ülesehitavast tööst”. Rahamägi

⁴⁰ Rahamägi, “Usuelu uutel radadel”, 12. märts. *Aasta riiklikku ülesehitustööd* 12.III.1934–12.III.1935 (Tallinn: Ühiselu, 1935), 37–38.

⁴¹ Rahamägi, “Kirikuelus aastaga suur samm edasi”, 52.

märkis, et kirik kasvatab rahvast tervikuks, ja kordas oma mõtet, et kirik, kellest riik lugu peab, õpetab mitmekordselt riigist lugu pidama.⁴²

Rahvuskogu tuli kokku 18. veebruaril 1937. Selle esimese koja koosseisu kuulus neli luteri pastorit, piiskop Rahamägi ja metropoliit Aleksander kuulusid teise kojasse ameti poolest. Rahvuskogu avamise puhul peeti Toomkirikus jumalateenistus, millest võtsid osa paljud Rahvuskogu liikmed ja valitsustegelased. Aunver nägi selles märki, et riik tunnustab kirikut.⁴³ Ka Rahvuskogu töö lõpetamise puhul 28. juulil 1937 peeti Toomkirikus jumalateenistus, kus väga rahulolev Rahamägi tänas kõiki asjaosalisi kiriku huvidega arvestamise eest: “Uus põhiseadus lõpetab eitava suhtumise kirikule, mis oli meie revolutsioonijaja pärandus.”⁴⁴ 18. augustil pöördus piiskop pastorate ja koguduste poole sooviga, et põhiseaduse valmimist nimetataks eeloleva pühapäeva tänapalves.⁴⁵ Põhiseadus hakkas kehtima 1. jaanuaril 1938. Rahamägi palus seda kirikutes ja palvetes vana-aasta ja uusaasta jumalateenistustel tähistada, märkides, et asjakohase selgituse, kõne või palvuse järel võib laulda riigihümni.⁴⁶

Kuid mida kirik siis saavutas? Paragrahvis 14 sätestati, et “suuremaile kirikuile võidakse seadusega anda avalik-õiguslikke aluseid”, paragrahv 84 aga andis suuremate kirikute juhtidele *ex officio* koha Riiginõukogus ehk parlamendi teises kojais. Samas sai just suuremate kirikute avalik-õigusliku staatuse küsimus Rahvuskogus kriitika osaliseks. Leiti, et see tähendab teatud usuühingute ebavõrdset esiletõstmist. Rahvuskogu teise koja surve otsustati tuua põhiseaduse teksti tagasi riigikiriku puudumist sätestav norm, mis Pätsi esitatud kavandis ei sisaldunud.⁴⁷ Rahvuskogu töös osalenud pastor Järve pidas seda tarbetuks, märkides, et “meil ei ole arvesse tulevaid ringe, kelle eesmärgiks oleks riigikirik”.⁴⁸ Aunver oli juba varem teatanud, et luteri kirik “ei hellita mitte mingisuguseid lootusi riigikiriku seisukohale”.⁴⁹ Nende avaldustega taheti ilmselt rahustada avalikkust, kuid võib-olla ka neid kirikuringkondi, kes suhtusid kiriku ja riigi lähemisse umbusuga.

⁴² *Eesti Kirik* (1936), 6, 1.

⁴³ *Eesti Kirik* (1937), 8, 1.

⁴⁴ *Eesti Kirik* (1937), 33, 2.

⁴⁵ *Eesti Kirik* (1937), 33, 1.

⁴⁶ *Eesti Kirik* (1937), 51, 1.

⁴⁷ Artur Mägi, “Põhiseaduse koostamise käik Rahvuskogus”, *Põhiseadus ja Rahvuskogu* (Tallinn: Rahvuskogu, 1937), 177–178, 214.

⁴⁸ Järve, “Kirik”, 400.

⁴⁹ *Eesti Kirik* (1937), 6, 1.

Uue põhiseaduse jõustudes täitus niisiis Pätsi poolt 1935. aasta sügisel antud lubadus kaasata kirik riigivalitsemisse. Seda möönis ka Järve, öeldes, et “kirikute mured on seega otseselt nende peade kaudu parlamendi teises kijas ette kantavad, samuti nagu nende ettepanekud ja soovid kogu riigielu korralduse kohta”. Ta avaldas lootust, et kiriku osavõtt parlamendi tööst tuleb kasuks nii riigile kui kirikule.⁵⁰ Mikko Ketola näeb selles kiriku poliitilise tähtsuse tõusu. Tema hinnangul tahtis Päts kiriku ühiskonna nurgakiviks ja sotsiaalse stabiilsuse garandiks muuta.⁵¹ Selle seisukohaga tuleb nõustuda.

Vaikiv ajastu kirikus?

Eespool vaatlesime kiriku õigusliku ja ühiskondliku positsiooni muutusi pärast 1934. aasta riigipööret ning kiriku juhtkonna toetusavaldusi valitsuse poliitikale. Edasi küsigem, kas Pätsi ja Eenpalu autoritaarne juhtimistiil võeti omaks ka kiriku juhtimisel. Kuidas oli arvamusevabadusega 1930. aastate teise poole kirikus?

Kadi Grichin leiab, et võimu tsentraliseerimine ja tugevdamine haaras vaikival ajastul kaasa ka kiriku. Eesmärgiga tagada kiriku terviklikkus, lõpetada seda lagundavad lahkkelid ning allutada kirik riigivõimu kontrollile sekkus riik kiriku siseasjadesse, seda nii luteri kui õigeusu kiriku puhul (nt Petserimaa kirikuelu korraldamisel).⁵² Mikko Ketola kirjutab, et Pätsi võimuhaaramise järel võttis autoritaarsus maad ka luteri kirikus.⁵³ Ka Riho Saard on seisukohal, et vaikival ajastul hüljati demokraatlikud printsiibid nii kiriku- kui riigijuhtimises ning algas võimu koondamise ja tsentraliseerimise aeg.⁵⁴

Rahamäe kaasaegsetest märgib Salumaa, et piiskopivalimisele eelnenud kampaanias nõuti “kindlama korra” loomist kirikus analoogselt “köva käe” kehtivusele pääsemisega riigielus, ja et vaevalt oleks nende taotluste teostamiseks sobinud keegi teine paremini kui Rahamägi, kellel olid võimule pääsenud parempoolsete poliitiliste ringkondadega tihedad sidemed.⁵⁵ Edasi kõneleb ta koguni piiskop Rahamäe isikukultuse tekkimisest.⁵⁶ See väide tundub siiski ülepingutatuna (kuigi näiteks Pätsi ja Laidoneri puhul on rää-

⁵⁰ Järve, “Kirik”, 400.

⁵¹ Ketola, *The Nationality Question*, 278.

⁵² Grichin, “Riiklik poliitika”, 180.

⁵³ Ketola, “Boris Aareandi”, 420.

⁵⁴ Saard, “Eestlane ja luterlus”, 1424.

⁵⁵ Salumaa, *Kirik kodanliku iseseisvuse lõppjärgul*, 24.

⁵⁶ Samas, 40.

gitud isikukultuslikest tendentsidest⁵⁷). Samas on selge, et kiriku ja tema juhtide prestiiži üritati tõsta mitmesuguste vahenditega. Kui Rahamäel täitus 1936. aastal viiekümnes eluaasta, pani ajalehe Eesti Kirik toimetus kokku piiskopi juubelialbumi. Selliseid koguteoseid oli varem avaldatud Pätsi ja Laidoneri juubeli puhul. Juubelialbumis esitleti Rahamäe mitmekülgset tegevust kiriku ja ühiskonna teenistuses ning näidati juubilari igati positiivses valguses.⁵⁸

Kui jätta kõrvale riigivõimu kontroll kiriku üle, siis muus osas ei saa kirikujuhtimise autoritaarsemaks muutumise väitega nõustuda. Esiteks ei olnud Rahamägi autoritaarne figuur. Ta ei nõudnud alluvatelt oma isiklikule võimule ja autoriteedile tuginevat kuulekust. Vastupidi, 1939. aastal heitis vastasrind Rahamäele nagu ühest suust ette hoopis seda, et ta oli lasknud riigivõimu toel küll piiskopi võimu “suureks tõsta”, kuid polnud kasutanud seda kirikus korra hoidmiseks.⁵⁹ Üks ajaleht aga iseloomustas piiskoppi pigem diplomaadi kui kirikujuhina.⁶⁰

Teiseks, varasemast enam tsentraliseeritud juhtimiskorraldus, mille Rahamägi sisse seada lasi, ei ole iseenesest veel autoritaarsus. Kiriku juhtimine toimus endiselt demokraatlikult valitud ja korrapäraselt tegutsevate kirikuorganite kaudu, mida muide nõudis ka kirikute ja usuühingute seadus. Kirikus ei piiratud vaba mõttevahetust ega keelustatud erinevate usulis-teoloogiliste suundade tegevust. Näiteks arutati 1937. aasta jaanuaris peetud usuteadlaste konverentsil – st kogu pastorkonna osavõtul – uue

Joonis 3. Piiskop H. B. Rahamägi ametirüüs (foto: Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA, A-25:51).

⁵⁷ Pajur, “Autoritaarne Eesti”, 103.

⁵⁸ Vt Hugo Bernhard Rahamägi, *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Piiskop. 50 a. sünnipäevaks* (Tallinn: Eesti Kirik, 1936).

⁵⁹ Vt Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 286–289.

⁶⁰ *Rahvaleht*, 204 (31.8.1939), 2.

põhiseaduse koostamise valguses avameelselt kiriku ja riigi suhteid ning seal kõlas valitsuse suhtes üpris kriitilisi häali.⁶¹ Tõsi, piiskop manitses ametivendi hoiduma politiseeritud jutlustest ning palus liberaalidel kirikurahu huvides tagaplaanile jääda.⁶² Samas jätkas ilmutist liberaalteoloogiline ajakiri Protestantlik Maailm.

Omaette teemana väärriks eraldi uurimust vaimulike osalemine vabadussõjalaste liikumises. Sellel liikumisel oli kirikus omajagu kandepinda. Olid ju vapsid kuulutanud, et usk on eesti rahva kõlbluse alus ning riik peab usku ja kirikut kõigiti toetama.⁶³ Päris kindlasti oli see jutt mõnele kirikutegelastele meelt mööda. Luteri kiriku võimupüüdeid kritiseerivas Vaba Maa artiklis tuletati meelde, et enne 12. märtsi pööret olevat luteri pastorid ujunud kui kalad vapside vees.⁶⁴ Samas märgib Andres Kasekamp, et vabadussõjalased ei seostanud end otseselt kirikuga, vaid püüdsid esindada positiivseid moraaliveärtusi.⁶⁵ Vapside tegevusega olid rohkem või vähem seotud näiteks järgmised kirikuõpetajad: Boris Aareandi, Jaan Lääne, Mihkel Ostrov, Friedrich Stockholm, Jaan Treumann, Rein Uhke, Valter Viks.⁶⁶ See loetelu ei pruugi olla ammendav.

On arusaadav, et võimud püüdsid vapsimeeleolusid kontrollida ning avaldasid kirikule sellekohast survet. Näiteks kui kiriku juhtkond esitas valitsusele palve, et väljaspool kirikuhooneid toimuvaid vaimuliku sisuga üritusi ei peaks eelnevalt registreerima, vastas siseminister Eenpalu 7. märtsil 1935, et ei pea võimalikuks senist koosolekute registreerimise korda muuta, kuna “kirikuõpetajate seas on veel isikuid, kes ei ole suutnud antud olukorras veel püsima jääda vaimuliku kutse-eesika tasemele, vaid kasutavad jumalateenistusi seoses negatiivse poliitilise tegevusega”. Eenpalu palus ka “astuda mõjuvalt samme selleks, et märgitud väärnähted kirikuelust kaoksid”.⁶⁷

⁶¹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll 1937, l. 5p–6p; Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 224–226.

⁶² Liberaalide vaigistamise kohta vt lähemalt: Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 261; Saard, *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis*, 228–229.

⁶³ Mati Graf, *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934 koos ellooga (1905–1917) ja järeллоoga (1934–1940)* (Tallinn: TPÜ kirjastus, 2000), 273; Ketola, “Boris Aareandi”, 115.

⁶⁴ *Vaba Maa*, 140 (18.7.1934), 2.

⁶⁵ Andres Kasekamp, *The Radical Right in interwar Estonia* (London: Macmillan Press, 1999), 78.

⁶⁶ Vt Rein Marandi, *Must-valge lipu all: vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 1. osa. Legaalne periood (1929–1934)* (Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1991), 143, 150; Ketola, “Boris Aareandi”, 413.

⁶⁷ EELKKA, Konsistooriumi protokoll 21.3.1935, punkt 28.

Rahamägi võttis siseministri “palvet” tõsiselt, igatahes märkis ta 1939. aastal, et oli palunud ametikandjatel puhtpoliitilisest tegevusest hoiduda.⁶⁸ Samuti avaldas ta valitsusele täielikku toetust, distantseerudes vapside riigipöördeplaanidest, mille täideviimine oli kavandatud 8. detsembrile 1935. Piiskop saatis veel samal päeval Pätsile toetustelegrammi, milles väljendas oma heameelt, “et riik ja rahvas on hoitud raskete vapustuste eest”. Eenpalule saadetud kirjas avaldas ta kirikurahva nimel rõõmu, et kodumaa on saanud Jumala armu läbi hoitud vennavere valamise eest.⁶⁹

Samas peab tõdema, et kiriku juhtkond ilmutas võimude poolt ametipidamise keelu saanud vapsimeelsete pastorite küsimuses iseseisvat mõtlemist isegi pärast vapside riigipöördekatse nurjumist. Kui siseminister oli oma otsusega 23. märtsist 1936 keelanud Märjamaa õpetaja J. Läänel ja Rõuge õpetaja V. Viksil ametikohustuste täitmise nende kogudustes, asus konsistoorium seisukohale, et see keeld ei tähenda veel nende ametist vabastamist.⁷⁰

Edasi küsim, kui suur üldse oli piiskopi mänguruum. Salumaa heidab Rahamäele ette seda, et viimane unustas oma kunagised lubadused seista kiriku sisemise ja välispidise sõltumatuse eest ning otsis kiriku autoriteedi taastamiseks abi ja toetust riigivõimult.⁷¹ Kuid pole kahtlust, et autoritaarne režiim oleks kiriku üle igal juhul kontrolli kehtestanud. 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadus koos oma autoritaarsete sätetega kehtis ühtviisi kõigi usuliste ühenduste kohta. Piiskopil tuli paratamatult laveerida riigivõimu ja kirikuringkondade vahel. See ilmneb näiteks mõnede valitsuse suhtes kriitiliste pastorite korralekutsumise ja Tallinna Jaani kiriku lammutamise kava küsimustes. Vaadelgem neid lähemalt.

Eksminister, diplomaat ja vaimulik Jaan Lattik (1878–1967) meenutas paguluses, kuidas tal võimudega oma jutluste pärast pahandusi tekkis. Ühel korral hoiatas teda Eenpalu, kes oli muide Lattiku kaasvilistlane Eesti Üliõpilaste Seltsist (EÜS), et edaspidi ei lähe tal eksimise korral enam hästi. Piiskop aga keelas Lattikul Toomkirikus jutlustamise ära, mida põhjendas sellega, et Lattik võib jällegi eksida.⁷² Nimelt esitati 20. veebruaril 1938 Viljandi Pauluse kirikus peetud jutluse kohta kaebus. Umbes kuu aega hiljem, 21. märtsil, kutsus Eenpalu Rahamäe enda juurde ning tutvustas talle Lattiku küsimuses koostatud akti. Kohe järgmisel päeval kirjutas Rahamägi Lattikule ning teatas, et on tõstetud kaebus, mille järgi Lattik “olevat selles

⁶⁸ EELKKA, VI (erakorralise) kirikukogu protokoll 31.8.1939, 22.

⁶⁹ *Eesti Kirik* (1935), 50, 1.

⁷⁰ EELKKA, Konsistooriumi protokoll 7.5.1936, punkt 9.

⁷¹ Salumaa, *Kirik kodanliku iseseisvuse lõppjärgul*, 39.

⁷² Jaan Lattik, *Teekond läbi öö. Esimene osa* (Vadstena: Orto, 1950), 321–322.

jutluses politiseerinud”. Lattik lükkas süüdistuse tagasi ja saatis Rahamäele oma jutluse teksti. Kuna Lattik oli just neil päevil Toomkirikusse kõnelema kutsutud, otsustas Rahamägi uute pahanduste vältimiseks vahele astuda. Et asi jõudis ajakirjandusse, pidas piiskop vajalikuks informeerida oma sammudest ka kirikuvalitsust, märkides, et siseministri ettekanne mõjus temale “mitte heasti” ja et ta oli Lattikut juba varemgi Tallinna Kaarli ja Tartu Peetri kirikus peetud jutluste pärast hoiatanud, et viimane “poliitilist võitlustooni ja asju ei kannaks kirikusse”. Jutlustekstiga tutvumise järel kirjutas Rahamägi aga Lattikule, et ta ei leidnud selles midagi häirivat ja on seega asja lõpetanud.⁷³

Rahamäe kiiret reageerimist Lattiku-küsimuses tuleb näha parlamendivalimiste kontekstis. Nimelt seadsid mitmed kirikutegelased end 1938. aasta Riigikogu valimistel üles opositsiooni poolel ning hakkasid võimalolijaid avalikult arvustama. Veebruari alguses peetud pretsedenditult teravas kõnes kritiseeris riigihoidja Päts luteri kirikut vähese tänulikkuse ja vastutulelikkuse pärast. Eriti puudutas teda asjaolu, et üks kirikuõpetaja oli oma jutluses kõnelenud Moosese lahkumisest ning võrrelnud sellega riigi poliitilist olukorda, leides, et riigijuhid on vanaks jäänud ja neil oleks aeg ära minna. Seda võis mõista otsese vihjena, et vanurpoliitik Päts ei peaks presidendiks kandideerima. Haavunud Päts tuletas meelde heatahtlikku valitsust, kes oli püüdnud kirikule igati vastu tulla ja kelle käest kirik oli “kõik saanud”, mida kirikujuhid soovisid. Selle asemel, et oma moraalse ja kõlbelise toega valitsuse kursile kaasa aidata, olevat kirik asunud vastutegevusele: “Mis meie näeme? Rahvarinde kandidaatide hulgas üle terve maa on ainult üksainukene kirikuõpetaja, vastasrindes on neid üle kümne, ma ei tea, kas 11 või 12. Nad tahavad poliitikast osa võtta, aga nad ei taha ühes minna rahva koondatud enamusega. Nad ei taha minna selle suure lepliku meelega koos, vaid selle vastutööks seavad nad ennast üles. Kirik tahab näidata, et ta siiski riigivõimu ja valitsuse vastu mingit, ma ei taha öelda viha, aga mingit sisetunnet kannab, mis teda keelab teisega ühte rada käimast.”⁷⁴

Pätsi sõnavõtu puhul on tähelepanuväärne, et ta süüdistas vastutöötamises mitte üksikuid pastoreid, vaid lausa tervet kirikut. Pätsile iseloomu-

⁷³ EELKKA, J. Lattiku isikutoimik, Rahamägi Lattikule 22.3.1938, Lattik Rahamäele 23.3.1938, Rahamäe ettekanne konsistooriumile 28.3.1938, Rahamägi Lattikule 31.3.1938.

⁷⁴ “Riigihoidja K. Pätsi sõnavõtt Riigivolikogu eelseisvate valimiste puhul”, *Uus Eesti*, 37 (7.2.1938); vt ka K. Päts, *Eesti riik II*, koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 2001), 526; Martti Turtola, *President Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed* (Tallinn: Tänapäev, 2003), 192.

likud on ka etteheited, nagu ei tahaks oponendid rahva enamuse ja leplikku meelega kaasa minna. Kahtlemata oli see osa kõnest mõeldud märguandena kiriku juhtkonnale, et midagi kiiresti ette võetaks.

Niisiis oli piiskop sattunud väga keerulisse olukorda, Andrus Roolahe hinnangul oli ta lausa paanikas, tõtates avalikult poliitikast distantseeruma.⁷⁵ Teisipäeval, 8. veebruaril – s.o järgmisel päeval pärast riigihoidja sõnavõtu avaldamist ajalehes *Uus Eesti* – viibis Rahamägi “kirikuelu tähtsate küsimuste asjus” nii Pätsi kui Eenpalu jutul (ta kohtus mõlemaga regulaarselt).⁷⁶ 16. veebruaril informeeris Rahamägi sellest kohtumisest konsistooriumi, kahjuks ei sisalda tema napolisõnaline kiri midagi sisulist.⁷⁷ Siiski võib arvata, millest kohtumisel juttu oli. Paguluses meenutas Aunver, et valitsusringkonnad ja juhtivad riigitegelased andsid piiskopile mõista, et kirik peaks riiklike huvide toetamisel senisest rohkem kaasa lööma, ning seda eriti parlamendivalimiste puhul.⁷⁸

Muide, riigihoidja sõnavõtu kirikut puudutavale osale valmistas ajalehes *Uus Eesti* teed Kirikusõbra varjunime all kirjutatud artikkel, milles meenutati, et 1934. aasta 12. märtsi järel sai kirik uue sisemise korra, mis andis talle võimaluse enda ümberkorraldamiseks ja “mitmete väärnähete väljarookimiseks kiriku elust”. Artikli autor kahetses, et ümberkorraldused ei olnud kirikus lõpule jõudnud. Kirikule tuletati meelde, et tal oleks tähtsamatki teha kui (opositsiooni poolel) poliitikas osaleda – näiteks pühenduda laiade rahvahulkade kirikusse tagasitoomisele.⁷⁹

10. veebruari Eesti Kiriku esileheküljel vastas Aunver ajalehe *Uus Eesti* viimastes numbrites kiriku aadressil avaldatud süüdistustele, mille järgi ei meeldivat mõnelele pastoritele uus põhiseadus ja kõik see loov töö, mida viimastel aastatel riigi elu ülesehitamisel tehtud on. “Kas nad tahavad nüüd kõike seda purustada ja meile vanad sisevõitlused uuesti kaela tuua!” oli ajalehes *Uus Eesti* küsitud.⁸⁰ Aunver vastas riigitruult, et igasugune rünnak

⁷⁵ Andrus Roolaht, *Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust* (Tallinn: Perioodika, 1990), 292.

⁷⁶ *Eesti Kirik* (1938), 6, 1.

⁷⁷ EELKKA, toimik “Piiskopi kirjavahetus, 1938”, Piiskopi teadaanne konsistooriumile 16.2.1938.

⁷⁸ Jakob Aunver, *Eesti rahvakiriku ristitee* (Stockholm: EELK Komitee, 1953), 85–86.

⁷⁹ *Uus Eesti*, 25 (26.1.1938).

⁸⁰ Vt “Kirik hädaohtlikul teel”, *Uus Eesti*, 34 (4.2.1938), kus keegi Põllumehe pseudonüümi taha varjunud autor kritiseerib poliitikas osalevaid pastoreid. Veidi varem ilmus samas ajalehes Ilmaliku varjunime all veel üks kiriku suhtes kriitiline artikkel, milles soovitati noorsoo ilmalikustumise põhjuseid otsida mitte usust, vaid kirikust, vt “Miks noorsugu võõrdub kirikust?”, *Uus Eesti*, 28 (29.1.1938). Riiklikus Propaganda Talituses töötanud Roolahe teatel andis käsu avaldada luteri kirikut kritiseerivaid materjale Kaarel Eenpalu isiklikult, vt Roolaht, *Nii see oli*, 292.

uue põhiseaduse vastu lüüakse tagasi ning et põhiseaduse ja loova töö vastu ei ole töötanud ei luteri kirik ega tema õpetajaskond. Tema sõnul mõistavad kirik ja õpetajaskond hinnata seda suurt tööd ja jõupingutust, mis on võimaldanud ka kirikul oma ülesandeid riigi ja rahva kindlama tuleviku heaks täita. Kirikule ja õpetajatele on “liiga südame lähedal meie maa ja rahvas ning vaba Eesti, et ta seda tahaks purustada, mis kindlustab Eesti rahvale ja riigile sel tõsisel ja rahunud ajal rahvaste peres rahu ja arengu terved alused”, oli Aunver resoluutne.⁸¹ Tema kirjutist võib võtta kui kiriku juhtkonna seisukohta ja vastust esitatud kriitikale.

23. veebruaril saatis Rahamägi Pätsile nii enda kui EELK nimel õnnitlused viimase 64. sünnipäevaks. Taas kord väljendas piiskop kirikurahva tänu Pätsi “kõigiti hea suhtumise eest kiriku käekäigusse ning tema korraldustesse” ning oli tänulik, et “tohime elada nagu väikesel imesaarel, kus on südametunnistuse ja usu vabadus kindlustatud, kuna paremat ja pahemat kätt väljaspool meie iseseisva riigi piire on kirikutel ja kristlastel palju, palju kannatada...”.⁸²

Siiski ei muutnud valimiseelsed pinged riigivõimu üldist suhet kirikuga. Kui pärast valimisi ametisse kinnitatud peaminister Eenpalu 25. mail 1938 Riigivolikogu ja Riiginõukogu ees uue valitsuse töösuundadest kõneles, pidas ta vajalikuks märkida, et rahva usuelu alal hindab valitsus kõrgelt kõiki püüdeid ja korraldusi, mis on suunatud usuelu väärtuse tõstmisele. Loomulikult tõstis kirikuleht selle mõtteavalduse rasvases kirjas esile.⁸³

Kui võimalolijatele olid pinnuks silmas režiimi suhtes kriitilised pastoriid, siis kirikurahvale valmistas meeolehärrmi Tallinna Jaani kiriku lammutamise ja Vabadussõja mälestussambaga asendamise kava.⁸⁴ 1936. aasta detsembris avaldas Jaani kogudusepäev kiriku lammutamise vastu protesti. Kohalviibijate meel läks õige tuliseks ning kui õpetaja Hans Kubu (1891–1942) oli tagajärjetult hoiatanud sõnade eest, “millest võivad tekkida raskused kõnelejaile”, tuli läbisegi kõnedesse ja vahelehiüetesse mattunud koosolek ruttu ära lõpetada.⁸⁵ 4. märtsil 1937 võttis Jaani koguduse nõukogu vastu resolutsiooni, milles teatas, et koguduse seisukoht Jaani kiriku lammutamise suhtes on kategooriliselt eitav ning et selle teostamine haavaks sügavalt mitte üksnes kogudust, vaid kogu usklikult mõtlevat eesti

⁸¹ *Eesti Kirik* (1938), 6, 1.

⁸² EELKKA, toimik “Piiskopi kirjavahetus, 1938”, Rahamägi Pätsile 23.2.1938.

⁸³ *Eesti Kirik* (1936), 22, 5.

⁸⁴ *Eesti Kirik* (1936), 32, 4; vt ka *Eesti Kirik* (1936), 39, 1, kus käsitletakse uue Jaani kiriku ehitamise küsimust.

⁸⁵ EELKKA, toimik “Tallinna Jaani kogudus II, 1935–1938”, I kogudusepäeva protokoll 20.12.1936, l. 6–7.

rahvast.⁸⁶ Jaani kiriku 70. aastapäevale pühendatud jumalateenistusel 12. detsembril 1937 väljendas Rahamägi oma jutluses kiriku lammutamise kava suhtes ettevaatlikku kriitikat, võrreldes Vabaduse platsile kavandatavat kohtupaleed ja selle ette püstitatavat Tasuja sammast Ateena kohtuplatsi ja sealsete ebajumalaaltaritega (vt Ap 17:16–34).⁸⁷

Võitlus Jaani kiriku pärast jätkus järgmiselgi aastal. 1938. aasta oktoobris arutati küsimust koguni kirikukogul. Kirikukogu saatis presidendi juurde delegatsiooni eesotsas Jaak Varikuga (1882–1941). Pätsile anti üle viisakas, kuid otsekohesed toonis koostatud pöördumine, milles osundati nii Jaani koguduse nõukogu kui kirikukogu eitavat seisukohta kiriku lammutamise küsimuses. Vabadussõja mälestuse jäädvustamise kohta öeldi aga järgmist: “Kui nüüd seda Eesti rahva suurt võitlust ja Jumala suurt andi tahetakse mälestada Jumala Sõna kuulutamise koha hävitamisega, siis täidab see kirikurahva hinge haavumise ja kibeduse tundega, mis halvab töörõõmu riikliku elu ülesehitamisel.” Niisiis anti presidendile üheselt mõista, et kui Jaani kirik lammutatakse, muutuvad kirikus valitsevad meeolud valitsuse suhtes väga kriitiliseks. Pätsile tuletati meelde ka tema sõnu 1935. aastast – “Kes kirikut lõhub, see lõhub riigi aluseid”.⁸⁸ Tallinna Jaani kirik jäi alles, kuid näib, et võitluses pühakoja eest hoidus Rahamägi pigem tagaplaanile.

Valitsuse roll 1939. aasta kirikukriisis

Piiskop Rahamäe ja kiriku juhtkonna ametist tagandamiseni viinud 1939. aasta kirikukriis oli ühelt poolt tingitud kiriku siseopositsiooni süvenevast rahulolematusest piiskopi isiku ja tema tsentraliseeriva kirikupoliitikaga. Piiskopi abieluprobleemid andsid vastasrinnale võimaluse koonduda ja avalikult välja astuda. Kuid teisalt poleks nende tegevust tõenäoliselt edu saanud, kui riigivõim ei oleks kirikutülisse opositsiooni kasuks sekkunud ja, nagu allpool selgub, tüli omakorda veelgi õhutanud.

Miks soovisid juhtivad riigitegelased Rahamäe ametist lahkumist? Nagu Elmar Salumaale viidates eespool märkisin, oli Rahamägi võimule pääsenud parempoolsete ringkondadega tihedalt seotud. Kas tegemist oli Rahamäe ja valitsustegelaste isiklike suhete halvenemisega, poliitiliste ebakõlade või millegi muuga? Rahamäe võitluskaaslase Aunveri teatel ootas

⁸⁶ EELKKA, toimik “Tallinna Jaani kogudus II, 1935–1938”, Koguduse nõukogu protokoll nr 114, 4.3.1937; *Eesti Kirik* (1937), 11, 1.

⁸⁷ *Eesti Kirik* (1937), 50, 1, 3–4.

⁸⁸ EELKKA, toimik “Tallinna Jaani kogudus II, 1935–1938”, Pöördumine presidendi poole 1.11.1938.

valitsus piiskopilt tõhusamat koostööd, seda eriti 1938. aasta parlamendivalimiste ajal. Kas Rahamägi osutus ikkagi ülemäära uhkeks ja põikpäiseks “kirikuvürstiks”, kes polnud nõus ilmaliku võimu ees rohkem kaela painutama? Vähemalt avalikult jäi ta valitsusele siiski lojaalseks.

Ago Pajur on kirjutanud, et valitsus soovis kirikut senisest enam riigivõimule allutada ning esitas põhimääruste eelnõu, mille Rahamägi oli sunnitud kirikuringkondadest tulnud kriitika tõttu tagasi lükkama. See halvendanudki piiskopi ja valitsuse suhteid.⁸⁹ Kahjuks ei tea ma, millistel arhiividokumentidel see väide põhineb, või on tegemist lihtsalt eksitusega. Tegelikult kehtestas valitsus usuühingute üle tõhusa järelevalve juba 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadusega. Valitsuse käes olid küllaldased õiguslikud hoovad, et hoida kirik kontrolli all ja vajadusel sekkuda. Mida võis riigivõim veel soovida?

Arvatavasti leidsid nii president kui valitsus, et Rahamägi ei suuda tagada luteri pastorkonna lojaalsust ega kiriku üksmeelt. Võimalik, et oma osa mängisid piiskopi ja riigijuhtide isiklikud suhted. A. Roolaht väidab, et Pätsi ja Rahamäe suhted olid olnud alati väga jahedad, kuna viimase selja taga seisis opositsiooni peastaap, väga mõjukas EÜS.⁹⁰ Kindlasti ei organiseerinud Rahamägi mingit valitsusvastast opositsiooni, kuid on usutav, et Päts ei olnud andestanud pastorite käitumist 1938. aasta valimistel, mis oli tema jaoks märk kas piiskopi saamatusest või poliitilistest intriigidest. Roolaht ütleb, et Rahamäele sai saatuslikuks ka tema “ohtlik sekeldamine välispoliitilisel areenil”, mis ei meeldinud sõjaväeluurele ja välisministeeriumile.⁹¹ Samas on tähelepanuväärne, et Rahamäe tagandamist soovinud valitsusel puudus piiskopi ametikohale oma kandidaat. Tartu akadeemiliste ringkondadega seotud Johan Kõpp (1874–1970), kes 1939. aasta detsembris piiskopiks valiti, oli valitsuse suhtes ilmselt kriitilisem kui Rahamägi.⁹² Piiskopist ei olnud siiski võimalik vabaneda ilma mõjuva ettekäändeta, milleks said Rahamäe abieluprobleemid ning väidetav suutmatus kirikus korda hoida. Kirikukriisi käigul ei ole siinkohal vajadust üksikasjalikult

⁸⁹ Pajur, “Autoritaarne Eesti”, 101; vt ka Vahtre, “Kultuur ja olme”, 131: “kriisi tegelik põhjus peitus kiriku ja riigivõimu suhetes”.

⁹⁰ Roolaht, *Nii see oli*, 292.

⁹¹ Nimelt oli EELK astunud 1938. aastal Rahamäe eestvedamisel kirikuosadusse Inglismaa Kirikuga ning viljeles Inglise-orientatsiooni, vt Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 173–202. Roolaht kirjutab, et välisministeerium valmistus alla kirjutama kokkulepet Saksamaaga, samuti olid Saksa *Abwehr*’iga tihedalt seotud Sõjavägede Staabi “luureosakonna härrad” (Roolaht, *Nii see oli*, 296).

⁹² 1936. aastal esitas rektor Kõpp lahkumisavalduse protestiks ülikooli autonoomia piiramise pärast, vt lähemalt Priit Rohtmets, *Tartu Ülikooli rektor Johan Kõpp* (Tallinn: Aasta Raamat OÜ, 2007), 71 jj.

peatuda, kuna sellest on kirjutatud mujal.⁹³ Käsitlen seda järgnevalt vaid riigi ja kiriku suhete kontekstis.

Rahamäe lahutuskava sai avalikuks 1938. aasta detsembris, kui ajakirjanduses ilmus sellekohane teade. Mõistagi andis see Rahamäe vastastele võimaluse piiskoppi avalikult rünnata.⁹⁴ Roolahe teatel andis 1939. aasta kevadel piiskopi vastu suunatud kampaaniale täiskäigu Riiklik Propaganda Talitus poliitilise politsei kaasabil. Tema väitel oli piiskopi ümber lahvatanud skandaal propagandatalituse stsenaariumi alusel lavastatud provokatsioon, mida hakati forsseerima K. Pätsi käsul, Sõjavägede Staabi luureosakonna endise ülema Richard Maasingu nõudmisel ja välisminister Karl Selteri teadmisel. Roolahe määras siseminister Richard Veermaa sidepidajaks enda ja ühe opositsiooniliidri, piiskopis pettunud praost Hans Kubu vahel, kellele tuli edastada siseministri “nõuandeid”, kuidas Rahamäe-vastast rinnet kirikuõpetajate keskel organiseerida. Propagandatalituse töötaja Ilmar Raudma pidi aga instrueerima ajakirjandust, kuidas kirikukriisi “vahule lüüa”.⁹⁵

Roolahe väide, et valitsus aitas piiskopi ümber puhkenud skandaali lõkekele puhuda, tundub tõene, kuid tuleb rõhutada, et ilma juba varem eksisteerinud kirikusisese opositsioonita oleks olnud piiskopi positsiooni tunduvalt raskem kõigutada, sest Rahamäel oli kirikus ka oma toetajaskond. Teisalt said opositsioonilised kirikutegelased valitsuse toetusest julgustust ning söandasid astuda Rahamäe vastu järjest otsustavamaid samme.

23. märtsil 1939 nõudsid kaheksa praosti (kuueteistkümnest) piiskopi tagasiastumist. Rahamägi rääkis hiljem, et tema lahkumist oli juba varem nõudnud peaminister Eenpalu; praostide märtsikuisse koosoleku järel olevat talle antud aga kolm päeva mõtlemiseks ja kaks nädalat lahkumiseks.⁹⁶ Aprillis võttis piiskop pikema puhkuse ning asus uurima süstemaatilise usuteaduse professori kohale tagasipöördumise võimalusi. Paljudele jäi mulje, et puhkuse lõppedes astub ta tagasi. Siis tekkis aga probleem: usuteaduskond ei soovinud Rahamäe naasmist korralisele professorikohale. Usuteaduskonnaga kooskõlastamata korraldas haridusminister kolonel

⁹³ Vt Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 258–332; Ketola, *The Nationality Question*, 308–319; Ketola, “Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik 1939: kriisiaasta”, 71–85.

⁹⁴ Teade ilmus esmalt 11. detsembril ajalehes *Päevaleht*, 336 (1938). On veider, et lahutuse küsimus üldse avalikustati, kuigi Edith ja Hugo Bernhard Rahamägi olid kahel korral, nimelt 17. oktoobril ja 7. detsembril, palunud kohtuasja peatamist, vt Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 271–272.

⁹⁵ Roolaht, *Nii see oli*, 292, 296–297.

⁹⁶ EELKKA, VI (erakorralise) kirikukogu protokoll 31.8.1939, l. 23.

Aleksander Jaakson Rahamäe jaoks eraprofessuuri.⁹⁷ Piiskopile see variant ei sobinud. Augustis kirjutas Jaakson siseminister Veermaale, et talle jäi Rahamäega 9. juunil kohtudes mulje, et piiskop ei ole ametist lahkumises enam sugugi kindel.⁹⁸

Juuli alguses teataski Rahamägi ootamatult, et kavatseb ametis jätkata. Ta informeeris sellest president Pätsi, kes olevat Rahamäe enda sõnul talle vastanud: “Härra piiskop, Teie võite, kuid Teil ei ole kerge.”⁹⁹ 25. juulil esitasid kaheksa praosti valitsusele ja kiriku juhtkonnale uue pöördumise, teatades, et usalduse kaotanud piiskop ei saa kirikujuhi ametis jätkata.¹⁰⁰ Oma avaldust valitsusele saates apelleeris vastasrind riigivõimu sekkumisele. Valitsus reageeriski oodatult, otsustades 7. augustil asja uurima asuda. 12. augustil alustas siseministri abi Aleksander Tuulse “asjatoimetuse”.¹⁰¹ Poliitilise politsei abiga koguti tõendeid piiskopi ja tema naise ümber tekkinud skandaalide kohta. Kuulati üle piiskopivastased praostid, kes panid Rahamäele muu hulgas süüks otsustusvõime puudumist, ebajärjekindlust, muutlikku meelt ja oskamatut võimukasutust. Välja kutsuti ka konsistooriumi abipresident Jaan Masing ning päris viimaks piiskop Rahamägi. Kuigi valitsus võis veel augustis loota, et Rahamägi lahkub oma kohalt ise, jääb mulje, et formaalset uurimist alustati vaid selleks, et piiskopi tagandamist ette valmistada.

13. augustil kritiseeris Eenpalu Läänemaa rahvuspeol pereväärtustest ja moraalist kõneledes Eesti suurima kiriku juhi perekonnaelu ümber kujunenud “rasputiniaadi” ja avaldas soovi, et “moraal korras oleks”.¹⁰² Kuna tegemist oli avaliku esinemisega, tundis Rahamägi end solvatuna ja esitas Eenpalule kui seltsikaaslasele EÜS-i aukohtukorra alusel “väljakutse”. Viimane lasi Aleksander Tuulsel vahetalitajaks palutud pastor Theodor Tallmeistri (1889–1947) kaudu piiskopile edasi öelda, et “peaministri toimetamised ei allu omavahelisele aukohtule”.¹⁰³

31. augustil kirjutas Uus Eesti, et valitsus ei ole end seni sidunud ei piiskopi pooldajate ega tema vastastega, olles vaid “tõsiselt palunud, et *kirik ise* oma asjad seaks korda”.¹⁰⁴ Kuna samal päeval toimus tülikäsimuses seiskoha võtma pidanud kirikukogu, tuleb seda artiklit käsitada surveaval-

⁹⁷ Salumaa, *Kirik kodanliku iseseisvuse lõppjärgul*, 48.

⁹⁸ Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. 14, n. 2, s. 231, l. 41, Jaakson Veermaale 26.8.1939.

⁹⁹ EELKKA, VI (erakorralise) kirikukogu protokoll 31.8.1939, l. 23–24.

¹⁰⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 1, Kaheksa praosti kiri 25.7.1939.

¹⁰¹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 5, Siseministri abi määrus 12.8.1939.

¹⁰² *Postimees*, 216 (14.8.1939), 3.

¹⁰³ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 47, Tuulse Tallmeistrile 17.8.1939.

¹⁰⁴ “Kirikukogu eel. Kriis pühakirja õpetuse täitmisel”, *Uus Eesti*, 235 (31.8.1939), 4.

dusena kiriku juhtkonnale. Kuid keskööni koos istunud kirikukogu avaldas Rahamäele ikkagi toetust ning mõistis mässuliste praostide teguviisi hukka. Seni äraootaval seisukohal olnud piiskopil olid nüüd vabad käed, et sundida vastasrinna peamehi koostööle või vabastada nad ametist.

Mis puutub sellesse, nagu oleks valitsus säilitanud erapooletuse, siis polnud see kuidagi tõsi. Juba 1939. aasta suvel ringles kuulduki, et valitsus võib piiskopi tagandada ning kirik läheb hooldamise alla. Kui Roolahe mälestustest selgub, et ta vahendas siseminister Veermaa näpunäiteid H. Kubule, siis oma mälestustes kirjutab tollane Pärnu praost August Arumäe (1895–1976), et temagi pidas oma korporatsioonikaaslase Veermaaga¹⁰⁵ kontakti. Arumäele anti lugeda piiskopi naise ümber tiirelnud pederastist pastori Alfred Lepa tegevust käsitlevaid materjale. Veermaa andis Arumäele nõu kutsuda kokku piiskopi lahkumist soovivate vaimulike koosolek. See kokkutulek leidis aset 12. septembril. Kuna Rahamägi oli eelmisel päeval tagandanud ametist oma kõige tulisemad vastased, kardeti, et paljud vaimulikud ei julge Tallinnasse koguneda. Tagandatud Tallinna praost Kubu helistas peaminister Eenpalule ja palus korraldust, et teadet piiskopi vastusammudest ei avaldataks järgmise päeva ajalehtedes ega raadios. Pärast selgitusi soostuski Eenpalu palvet täitma.¹⁰⁶

14. septembril esitas siseminister Veermaa valitsusele ettekande, mis toetus lõppjärgeldustes üksnes opositsiooniliste praostide ütlustele ja poliitilise politsei materjalidele. Rahamäe ja Masingu selgitusi ei võetud arvesse. Siseminister kujutas asja väga süngetes toonides: luteri kirikus puudub autoriteedi ja alluvusvahetkordade tunnustamine, juhtide hulgas sallitakse kõlvatu eluviisiga isikuid, on tekkinud rasked lahkkelid, riidud ja tülid. Need lahkkelid ja laiade rahvahulkade rahutused ohustavad avalikku korda. Kiriku juhtivad organid ei ole suutelised tekkinud olukorda lahendama, seepärast peab riigivõim astuma samme korrapärase olukorra kaotamiseks.¹⁰⁷ Niisiis oli Veermaa ettekande siht ainult üks: anda õiguslik ettekäanne kiriku juhtkonna volituste peatamiseks kirikute ja usuühingute seaduse 20. paragrahvi alusel, mis võimaldas seda teha juhul, kui kirikuorganite tegevus “omab riigi ja avaliku korra vastase iseloomu”.

Lähtudes siseministri ettekandest ja tuginedes nimetatud seaduse sättele, peatas valitsus EELK piiskopi, konsistooriumi ja kirikukogu tegevuse

¹⁰⁵ Arumäe ja Veermaa kuulusid mõlemad korp! Ugalasse.

¹⁰⁶ August Arumäe, *Hiiobi õnnistus. Mälestused* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005), 274–277. Ka Roolaht mainib, et opositsiooniliste pastorite koosolek kutsuti kokku siseministri juhtnõõride kohaselt (Roolaht, *Nii see oli*, 298).

¹⁰⁷ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 68–72, Siseminister valitsusele 14.9.1939. Ettekanne avaldati ka ajakirjanduses.

ning määras kiriku hooldajaks Jaak Variku.¹⁰⁸ Oli sündinud pretsedenditu otsus. Piiskopi, kirikuvalitsuse ja kirikukogu volitused asetati hooldaja näol ühele inimesele, kes oli pealegi üks vastasrinna liidreid.¹⁰⁹ Küsitav oli ka valitsuse otsuse juriidiline alus. On raske mõista, kuidas võisid kogudustes ette tulnud sisetülid või kirikutegelaste võimuvõitlus ohustada avalikku korda üldriiklikus plaanis.

Ajakirjanduses lükkas Veermaa kategooriliselt ümber mõtte, nagu tahaks riik kiriku oma täieliku kontrolli alla võtta, luua riigikiriku või riigipiiskopi ameti (vihje Saksa natsivõimude kontrollitud *Reichsbischof*'ile). Valitsus ei olevat saanud lihtsalt pealt vaadata, "kui kirik oleks läinud lagunemise teed".¹¹⁰ Siiski leidis Veermaa, pidamata seda kiriku siseasjadesse sekkumiseks, et kiriku senist kurssi tuleb korrigeerida: vähendada piiskopi "üleliia koondatud võimu" ja viia kirik rahvale ligemale.¹¹¹ Just seda oli kiriku sisepositsioon valitsuselt taotlenud.

Kuid Rahamäe ametist kõrvaldamiseks ei piisanud üksnes valitsuse otsusest: tuli muuta ka kiriku põhimäärusi. Hooldajaks määratud Variku isikus kehastus kiriku kõrgeim vaimulik, seadusandlik ja täidesaatev võim. Kuigi opositsioon oli heitnud piiskopile ette autoritaarset kirikuseadust, siis nüüd otsustas Varik kirikukogu pädevusse kuuluvaid küsimusi ainuisikuliselt ning muutis põhimäärusi tagasiulatavalt nii, et piiskop loeti ametist lahkunuks.¹¹²

Rahamägi üritas oma tagandamist vaidlustada, kuid tulutult. Kirjas Varikule keeldus ta tagandamist õiguspäraseks pidamast, märkides ühtlasi, et talle on keelatud ajalehtedes kirjutamine.¹¹³ Rahamägi saatis järelepärimise ka õiguskantslerile, esitades nii valitsuse kui kiriku hooldaja tegevuse seaduslikkuse kohta terve rea küsimusi. Õiguskantsleri nõunik vastas, et kõik on olnud seaduslik.¹¹⁴ Kirjas Riiginõukogu juhatajale väitis Rahamägi – pidades silmas enda väljaarvamist Riiginõukogust –, et

¹⁰⁸ *Riigi Teataja*, 80 (1939), art 634.

¹⁰⁹ Roolaht meenutab, et vastasrind polnud hooldaja isikus kokku leppinud veel paar tundi enne valitsuse istungit, mis algas kell 14.00. Veermaa saatis Roolahega Kubu korteris koos olevatele mässulistele praostidele sõna, et kui viie minuti jooksul kokkuleppele ei jõuta, määrab ta sisekaitse ülemana "kogu selle mustakuulise karja juhiks ja hooldajaks Vanaturu kaelas seisva kordniku, kes oskab liiklust juhtida ja kes lööb vee peale ka pastoritele" (Roolaht, *Nii see oli*, 298).

¹¹⁰ *Eesti Kirik* (1939), 38, 3.

¹¹¹ *Uus Eesti*, 236 (15.9.1939).

¹¹² *Riigi Teataja*, 87 (1939), art 674. Muudatus jõustus 6. oktoobril 1939.

¹¹³ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, Rahamägi Varikule 11.10.1939, l. 284.

¹¹⁴ ERA, f. 989, n. 1, s. 2709, l. 1–9, Rahamägi õiguskantslerile 3.10.1939, V. Daniel Rahamäele 13.10.1939.

muudatud põhimäärustes ei käi tema kohta ning on vastuolus kirikute ja usuühingute seadusega.¹¹⁵ Riiginõukogu juhatus otsustas aga Rahamäe ikkagi Riiginõukogu koosseisust alates 6. oktoobrist välja arvata.¹¹⁶ Niisiis ei suvatsenud ükski instants tagandatud piiskopi kaebusi ja argumente kuulda võtta. Endisest võimukoridorides liikunud ja lugupidamist nautinud kirikupeast oli korraga saanud midagi paaria taolist.

Saatuse irooniana astus valitsus vaid paar nädalat pärast piiskopi ametist kõrvaldamist tagasi ning oma koha kaotasid nii Eenpalu kui Veermaa. Jüri Uluotsa valitsus ei hakanud küll Rahamäge ametisse ennistama, kuid ei tõtanud ka täitma kõiki Varikule eelmiselt valitsuselt antud kirikukorralduse muutmise lubadusi.¹¹⁷ Oktoobris asus Saksamaale ümber suur osa Rahamäe tagasiastumist nõudnud baltisaksa pastoritest. Kirikukriis jõudis lõpule 14. detsembril 1939, kui ülekaaluka toetusega valiti EELK kolmandaks piiskopiks Johan Kõpp. Uus siseminister August Jürima saatis hooldaja ametist vabastatud Varikule kirja, milles tänas teda viljaka töö ja kiriku elu tervendamise eest.¹¹⁸ Ilmar Raamot kirjutab oma mälestustes, et tegelikult sobis Kõpp valitsusele veelgi vähem kui Rahamägi, kuid baaside lepingu järgses olukorras oli riigivõim lihtsalt sunnitud järeleandmisi tegema ning muu hulgas ka kirikule vastu tulema.¹¹⁹ Ka Roolahd ütleb, et Pätsile oli EÜS-i kuuluva Kõpu piiskopiks valimine suureks pettumuseks.¹²⁰

Kirikukriisi peamiste asjaosaliste saatuse kujunes traagiliseks. Nii endine peaminister Eenpalu, siseminister Veermaa kui piiskop Rahamägi hukkusid nõukogude võimu ohvritena. 1941. aasta suvel tapeti endine kiriku hooldaja J. Varik. A. Arumäe veetis Siberis 17 aastat. Kolmas opositsiooniliider H. Kubu suri 1942. aastal Solikamski vangilaagris. Rahamägi mõisteti 25. juulil 1941 NKVD Sõjaväeosade Tribunali poolt süüdi kontrrevolutsioonilises tegevuses ja lasti maha Kirovi vanglas sama aasta 1. septembril.¹²¹

¹¹⁵ ERA, f. 84, n. 1, s. 1399, l. 7, Rahamägi Riiginõukogu juhatajale 6.10.1939.

¹¹⁶ ERA, f. 84, n. 1, s. 1436, l. 12, Väljavõtte Riiginõukogu juhatuse protokollist nr 89, 9.10.1939.

¹¹⁷ Vt Vihuri, *Hugo Bernhard Rahamägi*, 321.

¹¹⁸ EELKKA, toimik "Johan Kõpu ametisse astumine 1939", Jürima Varikule 20.12.1939.

¹¹⁹ Ilmar Raamot, *Mälestused*, II (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991), 166.

¹²⁰ Roolahd, *Nii see oli*, 299.

¹²¹ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f. 130SM, n. 1, s. 13852, l. 65, 74, Kohtuotsus (koopია) 25.7.1941 ja akt täideviimise kohta 1.9.1941.

Kokkuvõtteks

1934. aasta osutus pöördeliseks ka luterliku kiriku jaoks. Piiskopiks valitud H. B. Rahamägi ning tema kirikukorralduse tsentraliseerimist pooldanud mõttekaaslased soovisid, et riigivõim aitaks tagada kiriku terviklikkuse ning allutada isepäised kogudused ja kirikutegelased kirikuvalitsusele. K. Pätsi ja K. Eenpalu juhitud riigivõim täitiski vastutulelikult kiriku juhtkonna soovid, kehtestades mitmesuguseid kirikule soodsaid õigusakte. Neist olulisim, 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadus andis piiskopile ja kirikuvalitsusele senisest suuremad õigused ja tagas kiriku terviklikkuse. Samas allutati usuühingud valitsuse rangele järelevalvele.

1935. aastal lubas Päts kiriku esindajad riigivalitsemisse kaasata. See lubadus täitus 1938. aastal kehtima hakanud põhiseadusega, mis võimaldas anda luteri ja õigeusu kirikule kui kahele suuremale kirikule avalik-õigusliku staatuse ning tagas mõlemale kirikupeale koha Riiginõukogus. Valitsus nägi kirikus kodanikkonna lojaalsuse, rahvusliku ühtsustunde ja kõlbluse kasvatamisele suunatud poliitika hädavajalikku instrumenti. Piiskop Rahamägi ja kiriku juhtkond asusid valitsuse poliitikat avalikult toetama. Luteri kirik kui enamuskirik soovis rahva seas edendada kristlikke usulis-kõlblisi hoiakuid ja nägi riigivõimu soosivas suhtumises oma võimalust. Vastutasuks kiriku huvidega arvestamise eest lubas Rahamägi, et kirik omakorda õpetab kodanikke riigist lugu pidama.

Sellele vaatamata puudutasid vaikiva ajastu poliitilised kitsendused ka kirikut, näiteks piirati sõnavabadust valitsusele ebameeldivate poliitiliste seisukohtade esitamisel. Siseminister Eenpalu kõrvaldas ametist vapsimeelsed pastorid ning avaldas kiriku juhtkonnale survet valitsuse suhtes kriitiliste vaimulike talitsemiseks. Kuigi Rahamäel tuli valitsuse soovidega arvestada, ei saa tema juhtimisstiili autoritaarseks pidada. Tsentraliseerimisele vaatamata säilis kirikus demokraatlik juhtimiskorraldus. Vaimulike seas esines valitsuse poliitikale ka vastuseisu. See sai ilmsiks 1938. aasta parlamendivalimistel, kui terve rida vaimulikke kandideeris opositsiooni ridades ning kiriku toetusele lootnud solvunud Päts asus kirikut enneolematu ägedusega avalikult kritiseerima. Kirikutegelastele valmistas aga pahameelt Tallinna Jaani kiriku lammutamise kava. Piiskop Rahamäel tuli laveerida ühelt poolt valitsuse ja teisalt kriitiliselt meeletatud kirikuringkondade vahel, aga seista silmitsi ka kiriku üha kasvava siseopositsiooniga.

1939. aasta kirikukriis oli ühelt poolt tingitud vaimulike seas tekkinud rahulolematusest piiskopi isiku ja juhtkonna kirikupoliitikaga. Paljudele kirikutegelastele oli vastumeelne riigivõimu abiga saavutatud kiriku tsent-

raliseerimine ning piiskopi võimupiiride suurendamine, samuti häirisid neid Rahamäe abieluprobleemid. Valitsus aga leidis, et piiskop ei suuda tagada kiriku lojaalsust ja üksmeelt, ning asus kirikusisese opositsiooni abil organiseerima piiskopi tagandamist: aitas kaasa kirikutüli õhutamisele, ässitas vaimulikke piiskopi vastu üles ning andis vastasrinna liidritele juhtnööre. Kui kriisi kulmineerudes avaldas kirikukogu piiskopile umbusalduse asemel toetust, otsustas valitsus sekkuda ning peatas 14. septembril 1939 piiskopi ja kiriku juhtkonna tegevuse – ettekäändeks toodi oht riigile ja avalikule korrale. Hiljem loeti Rahamägi ametist tagandatuks. Need pretsedenditud otsused sündisid juriidiliselt vägagi vaieldaval alusel. Kirikukriis suudeti ületada 1939. aasta detsembris, kui EELK kolmandaks piiskopiks valiti opositsiooni esitatud kandidaat Johan Köpp.

ABSTRACT: *Bishop Rahamägi and the Lutheran Church in the Era of Silence*

This article studies the activity of Hugo Bernhard Rahamägi (1886–1941), who was the Bishop of the Lutheran Church of Estonia from 1934–1939, and the relations between the church and the state during the authoritarian period in Estonian history known as “the Era of Silence” (1934–1940).

The attitude of the state authorities towards the church changed significantly after the coup on March 12, 1934. Professor Rahamägi, who was supported by the pro-centralization forces within the church, was elected Bishop on June 19. The authoritarian regime led by Konstantin Päts was prepared to comply with the church’s request and issue legislation that solved several issues important to the church (protection of official garments of the clergy, compensation for expropriated assets, Sunday rest). In December 1934, Päts issued a decree to put in force a new Churches and Religious Associations Act, which answered the long-standing requests of the pro-centralization forces. The new Act gave more power to the Bishop and church government and the congregations lost the right to secede from the church with their assets, which had been permitted under preceding legislation. On the other hand, the Act granted the Minister of the Interior a right to suspend internal church regulations, ban the performance of official duties of the clergy if considered necessary in the interests of the

state, and suspend the activities of governing bodies of the church – this provision was put into practice in 1939.

The authoritarian regime wanted to use the church to promote its national unity policy. Pääts was convinced that the state could not remain indifferent to the church. In 1935, he pleased the clergy with his declaration: “He who damages the church also damages the foundations of the state!” In 1937, the Lutheran and Orthodox churches were given public legal status with the Constitution, and the heads of the churches were granted seats in the upper house of the Parliament. This meant that Pääts had fulfilled his earlier promise to include representatives of the church in the governing of the state.

Some scholars have supposed that authoritarianism was also introduced in the Lutheran church and a democratic church order was abandoned in the Era of Silence. It is evident, however, that Bishop Rahamägi was not an authoritarian leader. Although the church administration was centralized, it did not become authoritarian. The church kept a democratic structure and the activity of inner-church theological movements was not prohibited.

Rahamägi could not avoid certain tensions in the relationship between the church and the state. The government was dissatisfied that there were some clergymen who had fervently criticized the activities of Pääts or even supported the extreme right League of Veterans of the Estonian War of Independence. Some of these pastors were forced to leave their congregations. The Bishop also had to reprimand clergymen whose political sermons were not acceptable to the regime. In February 1938, before the parliamentary elections, Pääts openly criticized the Lutheran church with unprecedented sharpness, accusing the church of ingratitude. Namely, more than ten Lutheran pastors ran in the elections on the side of the opposition and only one clergyman on the pro-government side. The church, however, was upset about the plan to demolish the St. John’s Church in Tallinn and replace it with a memorial to the War of Liberation.

Even though Bishop Rahamägi had tried to maintain good relations and mutually-beneficial cooperation between the church and the state, supporting the conservative and nationalist policy of the government, he had lost the trust of the government after it became clear that he was unable to ensure the unity and loyalty of the clergy required by the authoritarian regime. The pastors, dissatisfied with the Bishop and his centralizing reforms, joined their forces after the emergence of Rahamägi’s marital problems. On July 25, 1939, the eight opposing deans submitted a request

to the Government of the Republic and the Consistory, demanding the resignation of the Bishop. In effect, they asked the government to interfere. In 1939, Richard Veermäe, Minister of the Interior, and Kaarel Eenpalu, Prime Minister, directly supported the opposition. On September 14, the government decided to take an unprecedented step. Following a proposal by the Minister of the Interior, it was decided to suspend the activity of the Bishop, Consistory, and General Synod on the grounds that the situation in the church had allegedly become a threat to the state and public order. One of the opposition leaders, pastor Jaak Varik, was appointed caretaker of the church, with the authority over all episcopal, legislative, and executive matters. Using this power, Varik quickly amended the church Statutes so that a Bishop was considered retired after his office was suspended. This provision was then retroactively applied to Rahamägi. Although one can call into question the legitimacy of the government's and the caretaker's decisions, it must be admitted that these steps, which led to the election of Johan Kõpp as the new Bishop, helped to resolve the crisis in the Lutheran church.

VEIKO VIHURI, Th.D., (b. 1968) is pastor of St. Catherine's Congregation in Karja of the Estonian Evangelical Lutheran Church.